

NAVOIY LIRIKASINING O'RGANILISHIDA MATNSHUNOS
HAMID SULAYMONNING O'RNI

Rustamova Dilnoza,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

O'zJOKU o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada matnshunos H.Sulaymonning “Xazoyin ul-maoniy” devonlarining nashr qilinishi bilan bog'liq ilmiy faoliyatiga to'xtalangan. Navoiy devonlarining turli davrdagi qo'lyozma, toshbosma, joriy nashrlari haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: devon, qo'lyozma, toshbosma, navoiyshunoslik.

Abstract: The article focuses on the scientific activities of the textologist H. Sulaymon related to the publication of the divans “Khazoyin ul-maoniy”. Information is provided about the manuscripts, lithographs, and current editions of Navoi's divans from different periods.

Keywords: divan, manuscript, lithograph, Navoi studies.

Navoiy merosini chuqur o'rganish, to'g'ri va yaxlit matn taqdim qilish muammosi XX asr 60-yillari navoiyshunosligida dolzarb masalaga aylandi. Shoir she'rlarining akademik nashrini tayyorlashni maqsad qilgan jonkuyar olim H.Sulaymon nazariy va amaliy matnshunoslik yo'nalishida qator tadqiqot ishlarini olib borgan. Garchi “Xamsa”ning 3 dostoni¹, “Mezon ul-avzon”, “Mahbub ul-qulub”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, va “Majolis un-nafois” kabi prozaik asarlarning ilmiy-tanqidiy hamda yig'ma-qiyosiy matnlari

¹ Алишер Навоий. Хамса. Лайли ва Мажнун. Илмий-танқидий матн тайёрловчи: Ғ.Каримов. 1944; Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танқидий матн тайёрловчи: С.Муталлибов. 1945; Саъйи сайёр. Илмий-танқидий матн тайёрловчи: П.Шамсиев. 1956.

tuzilgan bo'lsa-da,² Navoiy lirikasining tekstologik jihatdan o'rganilishi adabiyotshunoslikda kuzatilmagandi. H.Sulaymon bu kabi murakkab ishni 1955-yilda jahonga mashhur sharqshunoslaridan biri Y.E.Bertels rahbarligida manbalarni to'plash bilan boshlaydi. Ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirib, yurtimiz va dunyoning turli davlat, shaxsiy fondlarida saqlanayotgan noyob qo'lyozmalarni aniqlab, ularning fotonusxa, negativlarini olib keladi. 200dan ortiq devonlarni o'zaro muqoyasa qilib, XV – XIX asrga tegishli unikal nusxalardan 20tasini tanlab oladi. Olim ilmiy faoliyatini o'rgangan Z.Namozova saralangan manbalar tarixiy-qiyosiy metod asosida baytma-bayt tekshirilib, Navoiy lirik asarlarining 5 asrlik saqlanish holati aniqlanganini ta'kidlaydi.³ Ijodkor lirik merosining o'rganilishi, shubhasiz, navoiyshunoslik fanini yangi manbalar bilan boyitdi. Xususan, shoirning ilk rasmiy devoni “Badoye' ul-bidoya”, ikkinchi devoni “Navodir un-nihoya” nusxalari tarkibi, mazmun-mundarijasi, tuzilish prinsiplari aniqlandi. “Xazoyin ul-maoniy”ning muallif redaksiyasi tiklandi va to'rt jildlik to'plam holida 1959-yilda chop etildi⁴. Bunga qadar e'lon qilingan barcha bosma kitoblar terma devon tuzilishidagi 11 janr, 736ta lirik namunadan iborat bo'lsa, ushbu nashrda 16 janrdagi 3132 ta she'rning bir tizimga solinishi ilk nashriy hodisa edi. Qolaversa, to'rt devonning hajmi va janrlari, ularning vaznlari ham aniq ko'rsatilgan edi. Bundan tashqari, Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy”ga kirmay qolgan 32 she'ri ham to'rtinchi jild so'ngidan ilova tariqasida o'rin olgan. Shuning bilan, olim devondagi she'rlarni xronologik davrlarga ajratish masalasiga ham jiddiy qaraydi. Zero, shoir ijodining g'oyaviy va badiiy evolyutsiyasini o'rganishda she'rlarning qaysi davrda – yoshlik, yigitlik, o'rta yosh, qarilikda yozilganligi muhim ilmiy ahamiyat kasb etardi. Bunda qadimiy

² Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Илмий-танқидий матн тайёрловчи: И.Султон. 1947. Маҳбуб ул-қулуб. Йиғма-қийсий матн тузувчи: А.Кононов. 1948; Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Тузувчи: М.А.Салъе. 1945; Маҷолис ун-нафоис. Тузувчи: С.Ғаниева. 1957.

³ Намозова З. Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи. Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – Б.55.

⁴ Алишер Навоий. Хазойин-ул-маоний. Т.1. Т. 2. Т.3. Т.4. – Тошкент: Фан. 1959-1960.

qo'lyozmalarning tarixiga qarab ajratish samarali yo'l sanalardi. O'z vaqtida bu masalaga Y.E.Bertels va A.Sa'diy ham e'tibor qaratib, nihoyatda mushkul vazifa ekanligini e'tirof etishgan. A.Hayitmetov ta'kidlaganidek, bunday ish sharq liriklarining hech biri ijodiga nisbatan qilinmagan, o'zbek tekstologiya sohasidagi katta yangilik edi⁵. Tabiiyki, bu kabi keng qamrovli tekshirishlar H.Sulaymonning ikki jildidan iborat doktorlik dissertatsiyada ham aks etgan. Yirik tadqiqot ishida Toshkent, Sankt-Peterburg (Leningrad), Dushanbe, Tbilisi, London, Berlin, Parij, Myunxen, Rim, Nyu-york, Istanbul, Pekin, Dublin shaharlarida saqlanayotgan 86 qo'lyozma devon sanalgan va ishonchli hisoblangan manbalar tavsif qilingan. Navoiy hayotlik davrida ko'chirilgan nusxalar ko'pchilikni tashkil qilsa-da, muallif dastxati saqlanmaganligi, muallif matniga yaqin matnni tayyorlashda qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish metodlari, qo'lyozmalarning matniy tadqiqotini amalga oshirish va uning xarakteristikasi, ilmiy tanqidiy matn tuzish prinsiplari kabi masalalarga batafsil o'rin berilgan. Ayrim manbalar tarixiy nuqtai nazardan ma'lum vazifani bajargan bo'lsa-da, tadqiqot doirasiga tortilmaganligi sabablarini ham keltiradi. Xususan, odatda, sharq mumtoz asarlarining tanqidiy matnini tuzishda matnshunoslar litografik nashrlardan ham foydalanishganini, ammo Navoiy matnlarini o'rganishda bunga yo'l qo'yilmaganini shunday izohlaydi: "XIX asr oxiri XX asr boshlarida Alisher Navoiy lirikasi Xiva, Qo'qon, Samarqand va Toshkentda deyarli har doim yig'ma devon shaklida umumiy sarlavha ostida nashr etilgan. Bunday devonlar asosan maktabda o'qish uchun mo'ljallangan, antologiya shaklidagi hajmi kichik, mazmuni esa to'liq bo'lmagan. Bizga Muhammad Rahimxon II Xivada o'z matbaasida "Xazoyin ul-maoniy"ning چهار ديوان امير عليشير نوايي deb nomlangan to'rt devonini chop qildirgani ma'lum. Ammo bu nashr e'tiborsiz kotib tufayli har sahifada 10 lab qo'pol xatolar

⁵ Хайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1970. – Б. 161.

bilan ko‘chirilgan”⁶. Shu bois olim bu nusxalarni ilmiy matn tuzishga jalb qilmagan. Chindan ham, “Chahor devon”da tushib qolgan misralar, imlo xatolari ko‘p uchraydi. Boshqa tomondan esa, H.Sulaymonning maqsadi shoir lirik merosining nisbatan to‘liq, xronologik sahih matnini tayyorlash va “Xazoyin ul-maoniy”ning ilmiy-tanqidiy matnini tuzish edi.⁷ Ilmiy-tanqidiy matn tuzishning esa o‘z talablari bor. Ya’ni muallif matniga yaqin variantni tiklash lozim.⁸ Shu bois olim tanlab olgan nusxalarning asosiy qismi shoir hayotlik davrida ko‘chirilgan: Sankt-Peterburgning Saltikov Shchedrin kutubxonasida (inv. №564) saqlanayotgan xattot Sulton Ali Mashhadiy 870/1465-yilda ko‘chirgan “Ilk devon”, yana shu kutubxonadan o‘rin olgan “Xazoyin ul-maoniy”ning 904/1498-99-yilda ko‘chirilgan nusxasi (inv. №55), London Britaniya muzeyida (inv. №401) saqlanayotgan 887/1482-83-yilda ko‘chirilgan “Badoye’ ul-bidoya”, shu devonning 889/1484-yilga tegishli Boku, 891/1486-yilda kitobat qilingan Toshkent nusxasi, “Navodir un-nihoya”ning Mashhadiy ko‘chirgan XV asrga taalluqli (O‘zR FAShI inv. №1995) Toshkent nusxalarini sanash mumkin. Tabiiyki, sahih manbalarning yetarliligi sabab toshbosma devonlarga ehtiyoj tug‘ilmagan. Zero, matnshunos R.Zohidov So‘fi Olloyorning “Sabot-ul-ojizin” asari ilmiy-tanqidiy matni tuzishda 15 qo‘lyozma va 10 toshbosma nusxani tahlil obyekti sifatida olgani, ushbu nashrlarning ham ma’lum bir ilmiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatib turibdi.⁹ Qolaversa, Navoiy toshbosma kitoblarining asosiy qismi ixcham hajmdagi terma devonlar edi. Aslida, H.Sulaymon o‘z tadqiqotlarida lirik merosning umumiy manzarasini yaratishda terma devonlarga ham to‘xtalib o‘tgan. Zero, “terma devon” atamasi ilk marta olim tomonidan shoir lirik asarlariga nisbatan qo‘llanilgani ham buni dalillaydi. Shoir devonlarining O‘zR

⁶ Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Дисс. ...док. филол. наук. В трех томах. Часть первый, – Ташкент – Москва. 1961. – С.76.

⁷ “G‘aroyib us-sig‘ar” devonining tanqidiy matni nashr etilgan.

⁸ Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. – Toshkent: Navoiy universiteti NMU, 2018. – B. 25.

⁹ Зоҳидов Р. “Саботул ожизин” асарининг манбалари, шарҳлари ва илмий-танқидий матнини комплекс ўрганиш муаммолари. Филол.фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2018. – В. 255

FA ShI asosiy fondida saqlanayotgan XV–XIX asrga tegishli 146ta nusxasi terma devon ekanligi hisobga olinsa, ayniqsa, XIX–XX asrda tayyorlangan 26 qo‘lyozmaning 16 tasi kompelyativ (terma) tuzilishidaligi bu tipdagi asarlarga jiddiy ahamiyat berishni talab etadi. Ular, asosan, “Xazoyin ul-maoniy”dan hajman kichikroq bo‘lgan asarlardir. Navoiy hayotligidayoq boshlangan terma devon tuzish an‘anasi qo‘lyozmalardan so‘ng toshbosma shaklga ham ko‘chdi. Qo‘lyozma an‘anasini davom ettirgan birgina Xiva matbaasidagi “Chor devon”ni hisobga olmaganda, qirqdan ortiq litografik nashrlarning barchasi terma devon tuzilishida chop qilindi. Demak, adabiy an‘ana davom etdi. Shu bilan birga, qo‘lyozma devonlardagidek bosma nashrlar ham she‘rlarni tanlashda, janrlar xilma-xilligida alohida originallikka ega edi. Boshqa tomondan esa, har bir davrda tartib berilgan terma devonlar ayni zamonning adabiy ko‘zgusi, chunki unda adabiy muhitning yetakchi estetik xususiyatlari yaqqol aks etadi. Saralab, terib olingan she‘rlarning ma‘no-mundariyasi ham buni isbotlaydi. Xususan, XIX–XX asr adabiyotida dolzarb bo‘lgan ma‘rifatparvarlik, vatanparvarlik, tanqidiy-satirik yo‘nalishdagi mavzular bilan bir qatorda, muhabbat va ishqiy lirika yetakchilik qilganini Navoiy toshbosma terma devonlaridagi she‘rlarda yaqqol ko‘rish mumkin. Terma devonlarning yana bir xususiyati rasmiy devonlardan joy olmagan “mashhur klassik shoirning noma‘lum she‘rlarini (shu bilan birga, ularning variantlari va tahrirlarini) qo‘lga kiritishga yordam berishidir.”¹⁰ Toshbosma kitoblarda uchraydigan Navoiyning rasmiy devonlariga kirmay qolgan g‘azallar keyingi yillarda aniqlangan, ilmiy tavsif berilgan qo‘lyozmalarda mavjudligi ham ushbu manbalarning muhimligiga dalolat qiladi. Shoirga nisbat berilgan she‘rlar esa bu davrda Navoiyga ergashish va ijodkor taxallusi ostida ijod qilish ommalashganini, shu bilan birga, mualliflik huquqi tushunchasining shakllanmaganligini bildiradi.

¹⁰ Акимущкин О.Ф. Средневековый Иран: культура, история, филология. – Санкт-Петербург: Наука, 2004. – С.326

Ma'lumki, XIX – XX asrda bayozchilik ham keng yoyilgan edi. Shoirning bayozlardagi she'rlari ham matn sifati talabiga javob bermaganligi uchun olim ularni tadqiqot doirasiga tortmagan.

Umuman olganda, “Xazoyin ul-maoniy”ning 1956-1960-yillarda e'lon qilingan nashri Navoiy lirik merosini bor bo'y-basti bilan ko'rsatib bera oldi. Biroq to'liq holda nashrga tayyorlashning ilk tajribasi sabab ayrim kamchiliklar ham uchrashi tabiiy bir holdir. Xususan, adabiyotshunos A.Hayitmetov to'rt devondan 13 g'azalning ba'zi mulohazalar bilan tushirib qoldirilgani, bugungi yozuvga transliteratsiya qilishda ham bir qancha xatolar sodir etilganini misollar bilan dalillaydi. To'plamni esa ilmiy apparatdan foydalanilgani sabab ommaviy emas, ilmiy nashr deb baholaydi¹¹. Keyinchalik ushbu kamchiliklarning ba'zilari Alisher Navoiyning 20 tomlik “Mukammal asarlar to'plami” 3-6-jildlarida, 10 jildlik “To'la asarlar to'plami”ning 1-4-jildlarida bartaraf etilgan. Ahamiyatli jihati, “Xazoyin ul-maoniy”ning ushbu nashri shoir lirikasiga oid keyingi tadqiqotlar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Matnshunos H.Sulaymonning amaliy ishlaridan yana biri “Ilk devon”ning faksimil nashrini (Sankt-Peterburgdagi Saltikov Shchedrin nomli Davlat xalq kutubxonasidagi nusxa) 1968-yilda amalga oshirganligidir¹².

Xulosa qilib aytganda, XX asrda Navoiy lirikasi matnshunoslik va manbashunoslik hamda adabiyotshunoslik aspektida o'rganilganligi bugungi navoiyshunoslikning mustahkam poydevorini yaratdi.

¹¹ Хайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1970. – Б. 171.

¹² Alisher Navoiy. Ilk devon. 1466-yil ko'chirilgan qo'lyozma faksimil nashri (nashrga tayyorlovchi prof. H.Sulaymon) – Toshkent: Fan, 1968.